

KAKSIKIELISTÄ ANTIIKKIA

Martti Leiwo

Helsingin yliopisto

Klassillisen filologian laitos

martti.leiwo@helsinki.fi

Kreikan ja latinan kielen puhujat olivat toistensa kanssa kontaktissa useita satoja vuosia. Tämän kielikontaktin vaikutuksia voidaan tarkastella monin eri tavoin. Seuraavassa esitän eräitä huomiota erityisesti piirtokirjoituksissa esiintyvistä kaksikielisyteen liittyvistä asioista ja siitä, miten niitä voisi typologisoida. Analysoin myös kaksikielisuuden kannalta kiinnostavia piirteitä erään myöhäisantiikkisen (n. 500–600 j.a.a.) juutalaisyhteisön kielenkäytössä eteläisessä Italiassa sijaitsevassa Venusian (nyk. Venosa) kaupungissa.

Artikkelini peruskysymys on: minkälaisia kontaktivaikutuksia voidaan löytää korpuskielestä (ns. kuolleesta kielestä) piirtokirjoitusmateriaalin perusteella. Pysin selvittämään: (1) onko materiaalissa nähtävissä kaksikielisyydelle tyypillistä koodinvaihtoa ja voidaanko löytää jälkiä (2) sekakoodista, joka on peräisin jatkuvasta koodinvaihdosta kaksikielisessä yhteisössä tai (3) tietyissä puheyhteisöissä tapahtuneesta kielen vaihdoksesta, jossa L1 tai L2 attritoituu ja lopulta kuolee.

Yhteenvetona voidaan todeta, että monia kaksikielisyteen kuuluvia kielellisiä piirteitä tavataan kreikkalaisissa ja latinalaisissa piirtokirjoituksissa ja ne voidaan systematisoida ja analysoida suhteellisen tarkasti. Joskus kirjallisessa dokumentissa esiintyvät kielikontaktista kertovat piirteet saattavat muistuttaa läheisesti puheessa esiintyviä koodin sekoittumisia tai sekaantumisia. Eräät analysoimani juutalaiset hautakirjoitukset näyttäisivät edustavan tällaisia sekakoodeja kirjoitetussa muodossa, mutta on erittäin epätodennäköistä, että näissä kirjoituksissa olevat piirteet heijastaisivat mitään puhuttua rekisteriä. Sen sijaan ne kertonevat yrityksestä kirjoittaa opittua vierasta kieltä suhteellisen alkeellisilla taidoilla.

Avainsanat: kielikontakti, kaksikielisyys, kreikka, latina, piirtokirjoitukset

1. JOHDANTO

Kreikan ja latinan kielen puhujat olivat toistensa kanssa kontaktissa useita satoja vuosia. Tämän kielikontaktin vaikutuksia voidaan tarkastella monin eri tavoin. Seuraavassa esitän eräitä huomiota erityisesti piirtokirjoituksissa esiintyvistä kaksikielisyteen liittyvistä asioista ja siitä, miten niitä voisi typologisoida. Analysoin myös kaksikielisuuden

kannalta kiinnostavia piirteitä erään myöhäisantiikkisen (n. 500–600 j.a.a.) juutalaisyhteisön kielenkäytössä eteläisessä Italiassa sijaitsevassa Venusian (nyk. Venosa) kaupungissa.

Yleisenä teoreettisena kommenttina toteaisin, että olisi hyvä pitää mielessä ero kielikontaktin ja kontaktikielien välillä. En niinkään käsittele kielikontaktia historiallisen kehityksen kannalta, vaan synkronisella tasol-

la. Erityiskysymyksenä nousee esille myös kahden morfologisesti läheisen sukukielen, kreikan ja latinan, välinen kontaktivaikutus yksilötasolla. Tämä on vielä vähän tutkittu alue, mutta uutta tietoa on tulossa esimerkiksi viron, suomen ja inkerinsuomen välisestä kontaktivaikutuksesta lähitulevaisuudessa (Helka Riionheimo, Ossi Kokko).

Kaksikielisessä puheyhteisössä jatkuva koodinvaihto saattaa luoda eräänlaisen sekakielen, joka on lähes yksikielisen yhteisön kielirekisterien kaltaista. Tällaisen sekakielen syntymisen syynä ei kuitenkaan ole ymmärtämisen puute kuten varsinaisten kontaktikielten, pidginien, vaan se saattaa syntyä tilanteissa, jossa kielten sekaantuminen on jatkuvaa ja koodinvaihto menettää sille usein oletetun diskurssimaisen luonteensa.¹ Auer (1998, 16) on esittänyt, että voidaan luoda viisivaiheinen jatkumo, joka johtaa koodinvaihdosta sekakoodiin, mutta hänen mallinsa on edelleen kehitteillä (ks. esim. Sarhimaa, 1999, 312–314). Vaikuttaisi myös siltä, että sellaiset puhujat, jotka valitsevat sekakoodin tarkoituksella, haluavat korostaa omaa ryhmäsidonnaisuuttansa tällaisen koodin käytöllä. En pidä kovin mahdollisena tilannetta, jossa puhujat eivät enää osaisi käyttää kummastakaan kielestä sekoittumatonta rekisteriä, koska se vaatisi hyvin poikkeukselliset ulkoiset olosuhteet, jotka aiheuttaisivat sekä L1:n että L2:n kadon, mutta loisivat niiden sekaantumisesta uuden ja ainoan rekisterin.

Artikkelini peruskysymys on lyhyesti seuraava: minkälaisia kontaktivaikutuksia voidaan löytää korpuskielestä (ns. kuolleesta kielestä) piirtokirjoitusmateriaalin perusteella.² Pyrin selvittämään: (1) onko niissä nähtävissä kaksikielisyydelle tyypillistä koodinvaihtoa ja voidaanko niistä löytää jälkiä (2) sekakoodista, joka on peräisin jatkuvasta koodinvaihdosta kaksikielisessä yhteisössä tai (3) tietyissä puheyhteisöissä tapahtuneesta

kielen vaihdoksesta, jossa L1 tai L2 atritoituu ja lopulta kuolee.³ Jotta tällaista voi tutkia, tutkimusmateriaalin tulisi olla selkeästi johonkin etniseen, sosiaaliseen tai uskonnolliseen ryhmään liittyvää, jotta voitaisiin saada aikaan edes jollakin tavalla luotettavia tuloksia. Tällaisen ryhmän keskuudessa kirjoitetut piirtokirjoitukset voivat sisältää kyseiselle ryhmälle ominaisia kielellisiä piirteitä. On kuitenkin korostettava, että piirtokirjoitusten lajityyppi (dedikaatio, epigrammi, hauta, kunnia, päätös, votiivi) määräsi erittäin suuresti siinä käytettävän kielen fraasit ja struktuurin. Kielellinen variaatio piirtokirjoitustyyppin sisällä on siten erittäin merkityksellistä. Kovalle pinnalle kirjoittaminen tarkoitti myös sitä, että virheiden korjaaminen oli vaikeaa. Tämä saattoi luoda myös oikeita virheitä, joilla ei ole minkäänlaista merkitystä itse kielen historiallisen variaatiotutkimuksen kannalta (vrt. Lass, 1997, 62).

Kreikkalaisissa ja latinalaisissa piirtokirjoituksissa on useita kielikontaktista kertovia piirteitä. Niistä voidaan löytää lainoja, koodinvaihtoa ja sekakoodia. Ei ole kuitenkaan helppoa tehdä johtopäätöksiä siitä, mitä nämä piirteet voisivat kertoa itse puheyhteisöstä ja kielen puhujista. Monet asiat ovat sellaisia, että ne eivät oikein sovi mihinkään kaksikielisyyden tutkimuksen malliin, varsinkin kun kyseessä ovat morfologisesti kompleksiset ja toisaalta läheiset sukukielet (ks. Tho-

¹ Sarhimaa (1999, 305). toteaa, että karjalan ja venäjän välinen kaksikielisyyden on synnyttänyt kolme venäläisvaikutteista koodia, joita hän kutsuu englanniksi nimillä: Neo-Karelian, Russian–Karelian, ja Karussian (olisivatko esim. Uuskarjala, venäjäkarjala ja karvenjäjä?).

² Piirtokirjoituksella tarkoitetaan kovalle pinnalle maalattua, raaputettua tai hakattua kirjoitusta. En käsittele tässä lainkaan papyruksia, ostrakoneja enkä vahatauluja, joihin kirjoittaminen oli vähemmän työlästä ja jotka muodostavat oman kiehtovan maailmansa.

³ Koodinvaihdon pääkategoriat ovat lauseen sisäinen ja lauseiden välinen vaihto. Edellinen voidaan jakaa useaan alaluokkaan vaidon tyyppin mukaan. (ks. Dabène–Moore, 1995, 35).

mason & Kaufman, 1988 kontakteista yleensä; Myers-Scotton, 1993 erityisesti kaksikielisydestä; Milroy & Muysken, 1995; Auer, 1998; Sarhimaa, 1999; kreikan ja latinan kontaktista, ks. Horrocks, 1977, 74–77).

Yleisimmällä tasolla erotetaan normaalisti kaksi eri tyyppistä kaksikielistä käyttäytymismallia. Komplementaarisella kaksikielisytydellä tarkoitetaan sellaista tilannetta, jossa kahta kieltä käytetään korvaamaan toisesta kielestä puuttuvia sanoja tai ilmaisuja tai kompensoimaan toisen kielen puutteellista taitoa yleensä. Funktionaaliseksi kaksikielisytydeksi voidaan puolestaan kutsua sellaista tilannetta, jossa elementtejä kahdesta kielestä käytetään tyylillisiin tai pragmaattisiin tarkoituksiin suurin piirtein samalla tavalla kuin yhden kielen puhujat käyttävät hyväksien kielen eri rekistereitä ja yleensäkin fokusta (ks. Dabène & Moore, 1995; Sarhimaa, 1999, 313). Helsingin suomenruotsalainen väesto käyttää joskus hyvin rikasta, erilaista koodinvaihtoa täynnä olevaa kieltä, jossa ehkä yleisimmillään yhdistetään suomalaisia sanavartaloita ruotsalaiseen morfologiaan ja syntaksiin. Esimerkiksi (Saari, 1989, 202–203):

- 1) nu *höpöttär* han igen sina gamla *juttun*.
- 2) när dom börja (impf) *selittä* (inf.) något åt mej så *tajua* (impf.) ja ju int något.

Vaikuttaisi siltä, että kreikkalaisissa ja latinalaisissa teksteissä näkyy sekä komplementaarista että funktionaalista kaksikielisytyttä. Tyypillisin koodinvaihto yksittäislainojen lisäksi on luonteeltaan lauseiden välistä, mutta myös lauseensisäistä esiintyy. Erilaisia toisesta kielestä peräisin olevia iskusanoja ja kirjoitettuja huudahduksia tavataan runsaasti.

2. KREIKAN JA LATINAN KOODINVAIHTOON JA KONTAKTIIN LIITTYVIÄ PIIRTEITÄ

Olen koonnut seuraavaan ne kahden kielen kontaktiin liittyvät piirteet tyypologisesti esitettyinä, jotka voidaan tavata piirtokirjoituksista (ks. myös Leiwo, painossa). Tällaista tyypologiaa ei ole aikaisemmin tehty, mutta siitä näyttäisi olevan paljonkin hyötyä analysoitaessa erilaisia kontaktivaikutuksia ja kielten välistä funktionaalisuutta. On oltava kuitenkin hyvin varovainen johtopäätösten tekemisessä. Kirjoitetuissa teksteissä olevat kielelliset piirteet eivät välttämättä kerro taustalla olevasta puheyhteisöstä sitä, mikä ensi näkemältä näyttäisi olevan totta. Selvennän tätä ajatusta artikkelin lopun tapaustutkimuksen avulla. Johtopäätöksiä voi kuitenkin tehdä ja ne jopa kertovat jotakin puheyhteisöistä ja niiden kielenkäytöstä tiettyinä aikana antiikissa (Leiwo, 1994; 1995).

Piirtokirjoituksissa tavataan seuraavanlaisia kontaktipiirteitä (K=kreikka, L=latina):⁴

- A. Piirtokirjoitukset, joissa on sama teksti kahdella eri kielellä (L/K tai K/L).⁵
- B. Piirtokirjoitukset, joissa on kaksi eri kielistä tekstiä, joiden sisältö on lähes sama (LIK or KIL).
- C. Piirtokirjoitukset, joissa on kaksi selkeästi erilaista tekstiä, esimerkiksi hautakirjoitus ja siihen liittyvä epigrammi, eri kielillä. Funktionaalinen koodinvaihto. (L+K tai K+L).

⁴ A. Felle (1997, 671–672) on tehnyt luonnoksen tyypologiasta. Olen saanut siitä paljon ajatuksia, mutta tämentänyt sitä monilta osin. Suluissa oleva ehdotus kontaktipiirteiden merkitsemistavasta on omani (ks. Leiwo, painossa).

⁵ Kielten järjestys on merkityksellinen, sillä ensimmäinen kieli on yleensä joko paikan L1 tai virallinen hallintokieli.

- D. Piirtokirjoitukset, joissa on yleensä kaksi selkeästi erilaista segmenttiä eri kielillä. Lauseen sisäinen tai lauseiden välinen koodinvaihto. (L-K tai K-L).
- E. Latinaa kreikkalaisin kirjaimin tai kreikkaa latinalaisin kirjaimin (Lk tai Kl).
- F. Morfologinen interferenssi eli yksittäisiä toisen kielen morfeemeja muuten latinalaisessa tai kreikkalaisessa tekstissä. (LKmorf tai KLMorf).
- G. Fonologinen interferenssi eli yksittäisiä toisen kielen fonologiasta peräisin olevia piirteitä muuten latinalaisessa tai kreikkalaisessa tekstissä (LKfon tai KLfön).
- H. Kirjoitukseen liittyvä sekaannus eli yksittäisiä vieraan kielen kirjaimia tai vääränlainen ortografia muuten latinalaisessa tai kreikkalaisessa tekstissä (LKgraf tai KLgraf).
- I. Vakiintumattomia lainasanoja (LKleks tai KLeleks).
- J. Käännöslainoja tai transferensseja (LKtrans tai KLtrans).
- K. Lyhenne tai vakiintunut formula toisesta kielestä (Lf tai Kf).

Tällaisen alustavan typologisoinnin jälkeen alkavat todelliset ongelmat, sillä olisi pystyttävä päättämään, mitä tällaiset piirteet kertovat itse puheyhteisöstä. Tässä mielessä on syytä tehdä ero kolmenlaisen tekstityypin välillä, jotka ovat kuitenkin jollakin tavalla ”kaksikielisiä” siinä mielessä, että niissä käytetään kahta kieltä. Voitaisiin ajatella, että kahdessa ensimmäisessä tyyppissä (A ja B) kyseessä ovat kääntämiseen ja kääntämisen teoriaan liittyvät asiat. Kolmas tyyppi taas on sosio- tai psykologingvistinen, ja se voidaan jakaa kahteen alalajiin (C ja D). Annan näistä joitakin esimerkkejä.

A. Tekstit, jotka ovat sisällöltään identtiset. Nämä ovat yleensä eräänlaisia antiikin eu-

käännöksiä eivätkä ne kerro juuri mitään tietyn puheyhteisön kaksikielisyydestä tai edes siitä maantieteellisestä alueesta, joihin ne ovat sidoksissa. Niistä voi kuitenkin saada paljon muunlaisia mielenkiintoisia tietoja. Esimerksi kahdella kielellä kirjoitettu teksti (CIL VI 1342 = ILS 2930 = Ameling (1983) no 144 (marmorinen pylväs) (K/L):

- 3) Annía Regílla Heródou gyné,
Annia Regilla Herodeksen vaimo
tò fòs tès oikías tínos taúta
art valo art kodin jonka nämä
tà khoría gégonan
art alueet olivat

Annia Regilla Hirodis uxor lumen
Annia Regilla Herodeksen vaimo valo
domus cuius haec praedia fuerunt.
kodin jonka nämä tilat olivat

’Annia Regilla, Herodeksen vaimo,
kodin valo, joka omisti tämän tilan’

Mielenkiintoinen piirre esimerkissä 3) on kreikan *etan* (tähän aikaan [i]) vastine latinalaisessa versiossa. Se kirjoitetaan kerran <e>:llä ja kerran <i>:llä (*Regilla, Hirodis*).⁶ Latinan historiallisesti pitkän /e/:n kirjoittaminen kreikaksi *etalla* oli perinteinen tapa. Tällainen ilmeisesti normatiivinen hakkaajille ja kirjureille opetettu kirjoittamistapa näkyy myös latinan sanan *fecit* (teki y3) kirjoittamisessa kreikkalaisilla kirjaimilla, silloin kun niitä käytettiin. Se kirjoitettiin φηκττ eli poikkeuksesta *etalla*. Yllätyksellistä on kuitenkin se, että tätä kirjoitusta lukuunot-

⁶ Henkilö oli Appia Annia Regilla Atilia Caucidia Tertulla, Herodes Atticuksen vaimo. Herodesta syytettiin melko yleisesti siitä, että hän oli surmannut vaimonsa. Tekstissä mainittu tila oli Regillan perintötila. Hälvettäkseen itseensä kohdistuvia epäilyjä Herodes antoi pysyttää useita tämän tapaisia piirtokirjoituksia. Ameling (1983, 100–101) on analysoinut tekstiä laajemmin.

tamatta nimeä Herodes ei milloinkaan kirjoitettu <i>:llä koko Rooman kaupungin piirtokirjoitusmateriaalissa. Tämä on helppo ymmärtää, koska oli olemassa monia yleisiä kreikkalaisia nimiä, kuten Herakles (pitkä / e:/), jotka olivat niin tuttuja, että kirjoituksessa ei juuri esiintynyt sekaannusta <e>:n ja <i>:n välillä samantapaisissa nimissä riippumatta niiden ääntämisestä. Tästä syystä itasismi nimessä Hirodis (gen) on yllättävää.⁷ Itasismi tuntuisi merkitsevän, että henkilö, joka kirjoitti tekstin, ajatteli nimen Herodes mielessään foneettisesti [iró:dis] ja kirjoitti sen mukaisesti, kun taas latinalaisessa nimes- sä Regilla olevan /e:/:n hän kirjoitti saamansa opetuksen mukaan kreikan *etalla*. Tämä voisi merkitä kirjoittajan kreikkalaisuutta, sillä tällainen sekaannus olisi muuten vaikea ymmärtää. Toisaalta kreikkalaisen tekstin tyyli on kömpelöähköä ja interrogatiivi/indefiniittipronominin käyttö relatiivipronomi- na voisi olla latinan vaikutusta (kielihistoriallisesti *K tís=L quis*, mutta pronominien semanttinen distributio on erilainen). Interrogatiivipronominia *tís* käytetään joskus kreikassa relatiivipronominina ja ainakin seuraavanlaisissa tapauksissa latinan vaikutus on ilmeistä, koska kyseessä on latinalainen hauta- kirjoitusformula (*IG XIV 1560 Rooma*):

4. tís ézesen éte b', mên(as) ia',
joka eli vuosia 2, kuukausia 11,
he(méra)s i'
päiviä 10

Kuitenkin *tís* pronomina käytetään sekä relatiivisena että interrogatiivisena eräässä Egyptistä löydettyssä tekstissä, jossa latinan vaikutus on käytännössä mahdotonta *B.G.U. 3, 822* (Fajum, 3. vs. j.a.a.):

5. heúron georgón, tís autà helkýse,
löysin maanviljelijän joka ne vie pois
ällä tà spérmata tís didoi?
mutta art siemenet kuka antaa.

'Löysin maanviljelijän, joka kuljettaa viljan pois, mutta keneltä saadaan siemenet'

Tämän lisäksi tavataan muutama hyvin varhainenkin esimerkki vastaavanlaisesta käytöstä, joten kyseessä saattaa olla myös natiivi piirre (Mayser (1926) 79–80; LSJ s.v. *tís*), vaikka käyttö ei milloinkaan ole ollut yleistä. Jos kielessä on synnynnäisesti tällainen mahdollisuus olemassa, ei ole lainkaan ihmeellistä, että kontaktivaikutus voi sitä vahvistaa.

B. Tekstit, joissa on melkein sama sisältö kahdella eri kielellä. Näissä tapauksissa tekstin kirjoittaja on pyrkinyt ottamaan huomioon kielten pragmaattisia eroja ja kulttuurikontekstia (vrt. Cresci Marrone, 1976, 315–330).⁸ Tällaisten yhteisöjen kaksikielisyys on usein melko nimellistä, lähinnä se on virallisuontoista, roomalaiseen hallintoon liittyvää. Roomalaisaikana itäisen Välimeren kaupungit olivat väestön enemmistöltään kreikkankielisiä. Siten näissä teksteissä ilmaistaan latinalaiseen ja kreikkalaiseen piirtokirjoitustraditioon liittyviä asioita niille kuuluvalla kielellä ja fraseologialla. Mikäli tekstit ovat luonteeltaan yksityisiä, ne voivat kertoa yksilötason kaksikielisydestä. Piirtokirjoituksen pystyttänyt henkilö voi käyttää kahta

⁷ Kreikan vokalisaation tyypillinen historiallinen piirre on nousu [i]:hin. Näin /e:/, /oi/, /y/ ja /y:/ ja /ei/ nousevat niin, että nykykreikassa lopputuloksena on [i]. Tämä nousu ajoittuu eri foneemeilla eri aikaan, mutta se on kaikissa tapauksissa tapahtunut viimeistään n. 600 j.a.a. mennessä ja osalla alkanut jo klassillisella ajalla.

⁸ Hyvä esimerkki tällaisesta on efesoslainen piirtokirjoitus, jossa Efesoksen epiteettinä on kreikkalainen formula, joka ei sovelunut roomalaiseen käytäntöön. Muu teksti on kuitenkin latinaksi, *IEphesos III 718 = Ann-Epigr. 1959, 11: Ex decreto ordinis civitatis Ephesiorum tēs prótes kai megistes metropóleos tēs Asias kai dis neokórou tón Sebastón Sentium Sex. f. Fab(ia) Proculum IIIIvirum viarum curandarum q(uaestorem) pr(o) pr(aetore) provinc(iae) Asiae C. Precilius Apollonides cliens cum Precilis Melitoniano, Gauro, Melitine liberis suis amicum optimum.*

kieltä ilmaistaakseen esimerkiksi kulttuurisia eroja.⁹ Joskus piirtokirjoituksessa annettiin tietoja ikään kuin kummallekin kielelle sopivalla tavalla. Esimerkiksi sopii kaksikielinen piirtokirjoitus Roomasta (*CIL* VI 732 = *IGUR* I 179 LIG):

6) *Soli* *Invicto* *Mithrae*
 Auringolle voittamattomalle Mitralle
T. Flavius *Aug(usti) lib(ertus)*
 T(itus) Flavius keis(arin) vap(autettu)
Hyginus Ephebianus d(ono) d(edit)
 Hyginus Ephebianus lahjaksi a(ntoi)

'Keisarillinen vapautettu Titus Flavius Hyginus Ephebianus antoi lahjaksi Mitralle, voittamattomalle auringolle.'

Helío Míthrai T. Fláouios
 Auringolle Mitralle T(itus) Flavius
 Hygeínos dià Lollíou
 Hyginus takia-prep Lolliuksen
 Roufíou patròs idíou
 Rufuksen isän oman

'Mitralle, auringolle, Titus Flavius Hyginus isänsä Lollius Rufuksen vuoksi (t. puolesta).'

Tekstissä on annettu hieman erilainen informaatio kummallakin kielellä. Latinalainen ilmaisu *dono dedit* ei kuulu kreikkalaiseen epigrafiseen traditioon eikä sitä ole käännettykään kreikaksi. Myös piirtokirjoituksen pystyttäjän sosiaalinen asema on ilmaistu eri tavalla. Tekstin editoinut Moretti (*IGUR* I 179) on sitä mieltä, että termi *patér* 'isä' on liitettävä Mitran kulttiin, jossa se tarkoitti seitsemännennen askeleen suorittanutta vihkiytynyttä, ilmeisesti käytännössä pappia (vrt. Clauss 2000). Hänen mukaansa Lollius Rufus ei siten ollut Hyginuksen oikea isä. Toisaalta kreikan ilmaisu *patròs idíou* viittaa vah-

vasti siihen, että kyseessä oli oikea isä. Tämä on myös mahdollista onomastisesti (perusteluista ks. Leiwo, painossa). Roomalainen ja kreikkalainen nimenkäytön erilaisuus on myös silmiinpistävä, sillä kreikkalaisessa tekstissä Hyginuksen *agnomen* Ephebianus jätetään kokonaan mainitsematta.

C. Kolmanteen luokkaan kuuluvat ne piirtokirjoitukset, joissa eri kielillä kirjoitetut tekstit ovat täysin erilaisia. Koodinvaihdon syy on monin paikoin sosiolingvistinen tai funktionaalinen, sillä kielillä on ollut erilainen sosiaalinen ja funktionaalinen distribuutio. Tällaisia tapauksia on eniten hautakirjoituksissa. Tyypillisimmillään tällainen hautakirjoitus koostuu latinaksi olevasta varsinaisesta muistokirjoituksesta ja siihen liittyvästä kreikkalaisesta epigrammista. Tällaisessa tapauksessa kyseessä on tietynlainen genresidonnaisuus, jossa kreikka edustaa prestii-siltään arvokkaampaa kieltä (Leiwo, 1994, 127–130; 1995).

D. Lauseiden välisestä koodinvaihdosta voidaan ottaa esimerkiksi *CIL* VI 20201 = *IGUR* 618 (L-K):

6) *C.* *Iulio* *Aug(usti)*
 Gaiukselle Iuliukselle kei(sarin)
l(iberto) *Phoebo*
 v(apautetulle) Phoebukselle
Rufionino
 Rufioninukselle

Cestus de suo fecit toùs
 Cestus -sta-prep oma-abl teki art
 agathoùs kai thànontas euergeteîn
 hyviä ja kuolleita kohdella hyvin
 deî
 pitää

'*Cestus* teki omalla kustannuksellaan Gaius Iulius Phoebus Rufioninukselle, keisarilliselle vapautetulle. Hyville ja kuolleille on tehtävä hyvää.'

⁹ Kielen fraseologiaan liittyvä mainio esimerkki on kaksikielinen (LK) hautakirjoitus *IG* XII 9, 32 = *CIL* III 12287 (Karystos), jossa vainaja on latinalaisen tekstin mukaan poltettu, kun taas kreikaksi hän makaa haudassa.

Eräät tutkijat kutsuvat tällaista tapausta koodin sekaantumiseksi (code mixing, Appel & Muysken, 1987, 118), mutta kannatan itse ilmaisua koodinvaihto (code switch), koska koodin sekaantuminen olisi parempi liittää sellaisiin tapauksiin, joissa kieliopilliset rakenteet sekaantuvat (Auer, 1998; Sarhimaa, 1999). Esimerkin 6 teksti edustaa melko yleistä tapausta, jossa L2 on eräänlainen tekstiin upotettu fraasi, aforismi tai sananlasku. Vastaavanlaista koodinvaihtoa harrastetaan puheessa paljon, esimerkiksi (Saari, 1989, 98):

- 7) de kom också så där ganska *yks kaks yllättäen*

Luokasta E voidaan antaa esimerkkinä hautakirjoitus Roomasta *CILVI 22176 = IGUR 774 (Lk)*:

8) Μαριτα	Ασια	Κυιντω
(Marita	Asia	Kyinto
Marita	Asia	Quintukselle
Μαριτω	Λονγω	κοιουγ.
Mareito	Longo	koiugi)
Maritukselle	Longukselle	puolisolle
βενεμερεντι	φηκιτ	
benemerenti	fecit	
hyvinansainneelle	teki	

'Marita Asia teki Maritus Longukselle, ansiokkaalle puolisolle.'

Uskoisin, että ilmeisin syy tämäntapaiselle tekstille oli se, että kivenhakkaaja ei osannut muita kirjaimia kuin kreikkalaiset. Piirtokirjoituksen pystyttäjä ei osannut lukea tai tehdä eroa kreikkalaisten ja latinalaisten kirjaimien välillä, mutta halusi kuitenkin pystyttää piirtokirjoituksen. Hän valitsi halvan hakkaajan, joka sitten teki hänelle tekstin. On huomattavaa, että monet tällaiset tekstit ovat erittäin karkeatekoisia ja kömpelöä kir-

joitusta. Toisaalta jos henkilö teki kirjoituksen itse, ilmeisin syy on edelleen se, ettei hän osannut muita kirjaimia. Joissakin tapauksissa kyseessä voi olla myös pila, mutta hautakirjoituksessa tällainen tuntuisi olevan mahdotonta. En kuitenkaan usko, että kirjainten valitseminen osoittaisi ideologista kreikkalaisuutta, kuten on oletettu (Kajanto, 1980, 96).

Muista luokista annan esimerkkejä analysoimalla eräitä juutalaisia hautakirjoituksia. Aluksi kuitenkin muutama sana teoriasta.

On hyvä tehdä selkeä ero graafisten ja kielellisten piirteiden välillä. Piirtokirjoituksia tutkittaessa edellisillä on monesti suuri vaikutus itse tekstin ulkomuotoon ja kirjoitustapaan, mutta niiden taustalla ei ole lingvististä todellisuutta. Lingvistiset piirteet tulisi pystyä erottamaan puhtaasti graafisista, mutta aina tämä ei ole yksinkertaista, sillä graafisia konventioita samoin kuin graafista variaatiota esiintyi jossakin määrin. Tällaista oli esimerkiksi tietynlaisten lyhenteiden käyttö. Lyhenteet voivat olla latinalaisia kreikkalaisessa tekstissä, mutta niiden käytön ei tarvitse kertoa tekstin tilaajan mahdollisesta kaksikielisyydestä mitään. Toisaalta variaatio sanojen kirjoittamisessa oli yleistä varsinkin niiden parissa, jotka eivät olleet saaneet paljon koulutusta kirjoittamiseen. Kirjoitusasulla ei aina tarvitse olla mitään heijastusta taustalla olevasta fonologiasta. Toisaalta, jos sama variaatio kirjoituksessa esiintyy toistuvasti, on syytä olettaa, että sen taustalla on fonologisia tai morfologisia syitä.

Kun kaksi geneettisesti sukua olevaa kieltä on kontaktissa, on hyvin vaikea sanoa, milloin kyseessä on sisäinen kehitys, milloin kontaktivaikutus tai kaksikielisyyden aiheuttama hetkellinen koodin sekaantuminen. Eräät juutalaiset hautakirjoitukset antavat mielenkiintoista aineistoa koodin sekaantumisen tutkimukselle.

3. VENUSIAN JUUTALAISET

Venusia (nyk. Venosa) sijaitsi Apulian ja Lucanian rajamailla. Kaupunki oli runoilija Horatiuksen kotipaikka, ja myöhemmin siellä sijaitsi merkittävä juutalainen seurakunta, jonka hautapaikkana toimineet katakombit ovat löytyneet. Juutalaisetkin siis käyttivät katakombeja hautausmaanaan, ja suurin osa mielenkiintoisimmista hautakirjoituksista on peräisin yleensäkin katakombeista. Venusian juutalaisten hautakirjoitukset on kirjoitettu kreikaksi ja latinaksi, mutta niissä on myös hepreaksi kirjoitettuja juutalaisuuteen olennaisesti kuuluvia idiomeja. Hautakirjoitukset sisältävät jo ensi näkemältä kontaktilingvistiikan kannalta mielenkiintoisia rakenteita. Olen käsitellyt asiaa laajemmin parissa artikkelissa (Leiwo, painossa; tulossa), mutta otan tässä esiin muutamia mielestäni kiinnostavimpia piirteitä.¹⁰

Juutalaisen seurakunnan alkuvaiheista Venusiassa ei tiedetä, mutta pitkälle latinalaistunut nimistö viittaa siihen, että heitä oli asunut kaupungissa jo pitkään. Kaupungin muu väestö käytti piirtokirjoituksissaan latinaa, mutta juutalaiset olivat ainoita, jotka kirjoitivat kreikaksikin. Katakombeissa sijaitsevat hautakirjoitukset on yleensä maalattu itse haudan yhteyteen, joskus teksti on myös raaputettu. Vainajat oli sijoitettu ns. *arcosoliumeihin*, jotka ovat kaarenmuotoisia syvennyksiä, joissa on yksi tai useampia hautoja syvennyksen pohjalinnan alapuolella eli käytännössä syvennyksen lattiaan oli kaivettu itse haudat. Hautakirjoitusten ajoitus riippuu itse katakombien ajoituksesta, mikä on hankala asia enkä puutu siihen tässä. Voidaan kuitenkin sanoa, että tekstit voidaan ajoittaa viidennen ja seitsemännen vuosisadan välil-

¹⁰ Hautakirjoitukset on julkaistu monta kertaa, mutta viimeisin editio on David Noy'n vuonna 1993 julkaisemassa teoksessa *Jewish Inscriptions of the Western Europe I*, Cambridge. (*JTWE* I 42–116)

le j.a.a. Ulkoilmassa on lisäksi muutamia juutalaisia piirtokirjoituksia, jotka voidaan ajoittaa 800-luvulle ja jotka eivät kuulu yhteen katakombien kirjoitusten kanssa. Tämän jälkeen Venusiassa ei ilmeisesti enää ollut juutalaisia syistä, joiden pohtiminen kuuluu toisaalle (ks. Colafermina, 1980, 203–216, Solin, 1983, 735; *JTWE* I xv–xx, Salvatore, 1991, 295). Nämä juutalaiset tekstit muodostavat suurimman osan Venusian myöhäisantiikkisista piirtokirjoituksista. Lähellä juutalaisten katakombeja sijaitsi kristillinen hautausmaa, jonka hautakirjoitukset ovat kaikki latinaksi (ks. Colafermina, 1975; 1976, Salvatore, 1991, 278). Lukuunottamatta juutalaisia hautakirjoituksia voimme siis todeta, että Venusian väestö käytti latinaa kirjoittaessaan piirtokirjoituksia.

Kaupungin juutalaisen väestön hautakirjoitukset sopivat hyvin kontaktilingvistisen tutkimuksen tekemiseen, sillä voidaan hyvin perusteiden olettaa, että ne oli kirjoitettu perhepiirissä eikä ulkopuolisia kivenhakkaajia käytetty. Siksi voidaan katsoa, että ne edustavat yksilötason kielikompetenssia enemmän kuin sellaiset piirtokirjoitukset, joiden teksti kulki läpi useita eri vaiheita ennen päättymistään kiveen.

Käytännössä yksikielisessä puheyhteisössä toisen kielen puhuja saattaa joutua vaikeuksiin oman kielensä säilyttämisessä. Se attritoituu tai jopa häviää kokonaan käytön puutteessa. Theodor Mommsen, kuuluisa saksalainen historioitsija ja Venusian piirtokirjoitusten yksi varhaisimmista julkaisijoista, oli sitä mieltä, että Venusian juutalaiset olivat alkujaan kreikankielisiä, mutta vaihtoivat latinaan. Hän perusteli käsitystään sillä, että kreikan käyttö vähenee hänen mukaansa ratkaisevasti, kun siirrytään katakombien myöhäisimpiin osiin.¹¹ Näin siis Mommsenin mukaan kreikka oli aluksi juutalaisten L1 ja latina L2. Jos näin oli asia, voisimme olettaa, että juutalaisten parissa

kreikka attrititui, koska L2:n vaikutus kasvoi koko ajan. Lopulta saattoi jopa tapahtua L1:n kuolema. Tällainen tilanne on tuttu erilaisista yhteyksistä, jossa L1 jää väestön pääkielen jalkoihin (ks. esim. Seliger–Vago, 1991, 4). Tällaisessa oletetussa Venusian juutalaisten kielen attritiotilanteessa olisi tärkeää pystyä määrittelemään, onko kyseessä todella L1:n kato vai olisiko sittenkin kyseessä L2:n kato tai, kolmantena mahdollisuutena, aikaisemmin opitun ja vain rituaalisesti käytetyn vieraan kielen kato? Korpuskielissä tällainen määrittely saattaa olla yllättävän vaikeaa, koska sen selvittäminen vaatii tarkkaa sosiaalisen kontekstin ja puheyhteisön historian tuntemista, mikä ei aina ole edes mahdollista. L1:n attritioon ja kuolemaan liittyviä asioita on tutkittu enemmän, mutta hypoteesini mukaan Venusian juutalaisten keskuudessa kyseessä ei kuitenkaan ole L1:n attritio tilanteessa, jossa kreikka oli alkuperäinen yhteisön jäsenten äidinkieli. Sen sijaan oletan, että kreikka oli tämän juutalaisyhteisön jäsenille joko L2 tai vieras kieli (FL). Tämä hypoteesi voisi saada hieman tukea Venusian juutalaisten nimenannosta. Latinalaisperäinen nimistö on täysin vallitseva muutamien yleisten juutalaisuuteen kuuluvien nimien muodostaessa oman pienen ryhmänsä. L2:n attritio ja kuolema saattaa tapahtua silloin, kun henkilö on saanut asianomaisen kielen erinomaisen taidon asuttuaan kauan vieraassa maassa tai toiselta vanhemmalta, mutta alkaa menettää taitojansa jouduttuaan sellaiseen puheyhteisöön, jossa sitä ei käytetä. Vieraan kielen osalta tapahtuu samoin, mutta erona on se, että kieli on opittu opetuksen avulla (ks. K. De Bot–B. Weltens, 1991, 43–45).

Kielen attritio voi sanoa olevan jatkuva, jossa on erilaisia kaksikielisyyden tai kahden kielen käyttämiseen liittyviä vaiheita, jotka lopulta johtavat kielen kuolemiseen. Vaikuttaisi siltä, että kyseessä on erilainen aivojen

prosessi riippuen siitä, onko kyseessä L1:n vai L2:n attritio (vrt. myös Riionheimo, 1998), mutta L1:n attritio on tutkitumpi ilmiö, kuten jo mainitsin. Se voidaan jäljittää pitkälle kehittyneeseen L2:n käyttämiseen kaksikielisyyden käydessä harvinaisemmaksi. Tutkittaessa Venusian aineistoa, olisi siis pystyttävä saamaan selville, onko kyseessä ensimmäisen, toisen vaiko opitun vieraan kielen attritio. Kuten jo totesin, voimakkaasti latinalaisperäinen nimistö viittaa siihen, että kyseessä ei ole ollut ainakaan pelkästään kreikkankielinen yhteisö, sen sijaan se on voinut olla kaksikielinen. On teoreettisesti mahdollista, että muuten latinaa käyttävässä kaupungissa olisi ollut kaksikielinen uskonnollinen vähemmistö, joka alkoi menettää kreikkantaitojaan yksikielisessä ympäristössä. Pidän kuitenkin todennäköisempänä, että yhteisön jäsenet olivat oppineet ainoastaan kreikan rituaalisen käytön. Kreikan kielellä luettiin pyhiä tekstejä ja sitä käytettiin perinteen mukaan hautajaisissa. Näin ollen kreikka olisi ollut vieras kieli, joka alkaa kulua uusien sukupolvien saadessa yhä huonomman koulutuksen kielen aktiiviseen käyttöön. Tämä puolestaan olisi johtanut siihen, että L1 tulee yhä läpinäkyvämmäksi helppoissakin kreikaksi kirjoitetuissa teksteissä ja tuloksena olisi jopa koodien sekaantuminen.¹² Vieraan kielen nominit saattavat menettää oman morfologiansa ja niitä käytetään L1:n sanoina siten, että L1:n morfologisia tunnuksia

¹¹ Katakombin etenemistä on yleensä helppo seurata, koska sitä kaivettiin sitä mukaa kuin uusia hautoja tarvittiin.

¹² Kontaktitilanteiden tutkijat käyttävät terminologiaansa hieman omalla tavallaan. Käytän tässä termiä koodin vaihto (code switching), kun kyseessä on lauseiden sisäinen tai lauseiden välinen vaihto kielestä toiseen, koodin sekoittuminen (code mixing), kun kyseessä on kaksikielisen kielenkäytössä tapahtuva kieliopillisten elementtien sekoittuminen kielestä toiseen ja koodin sekaantuminen (code blending), kun kielet sekaantuvat toisiinsa vajavaisen kielitaidon johdosta.

käytetään myös FL:n sanavartaloissa (ks. Kaufman & Aronoff, 1991, 204). Toistaiseksi ei ole olemassa yleisiä teorioita morfologisesti rikkaiden sukukielten interferenssistä tilanteissa, joissa puhujat ovat joko kaksikielisiä tai aikaisemmin opittu toinen kieli on häviämässä. Tällainen tutkimus on kuitenkin siinä mielessä mielenkiintoista, että sekin saattaa valaista kielen varastoimista ja kieliopillisten rakenteiden muistamista sellaisissa tilanteissa, joissa kahden eri kielen rakenteet ja esimerkiksi morfeemit saattavat olla samankaltaisia tai jopa identtisiä. Saattaa olla nopeampaa noutaa muistista kokonainen taivutusmuoto kuin rakentaa se osista – näin ainakin puhumisen aikana.¹³ Toisaalta jos ihmisen on oppinut erinomaisesti oman kielenä kannalta läheisen sukukielen, on mahdollista, että hän ei tee varsinaista eroa samankaltaisten rakenteiden välillä, vaan hakee muistista lähimmän sopivalta tuntuvan muodon riippumatta siitä, kuuluuko se eri kieleen kuin sillä hetkellä käytetty. Kun tällainen hyvin opittu kieli alkaa attritoitua, kirjoittaminen saattaa vaikuttaa niin, että on enemmän aikaa rakentaa haluttu muoto tilanteessa, jossa joutuu käyttämään attritoituvaa kieltä. Joka tapauksessa kysymyksiä pitäisi voida tutkia suurehkon aineiston avulla. Siihen ei pelkästään Venusian materiaali anna mahdollisuuksia. Joitakin kiinnostavia piirteitä voidaan kuitenkin jo siitäkin havaita. Voidaan ainakin olettaa, että kirjoitetun rituaalikielen ollessa kyseessä, on helpompi muistaa kokonaisia sanontoja ja yhdistellä niitä keskenään kuin rakentaa kokonaan uudenlaisia ilmaisuja. Jos siis tällaisissa tavanomaisissa fraaseissa esiintyy variaatiota ja osaamattomuutta, voidaan olettaa, että kyseisen kielen taito on jo kokenut melkoisen taantumisen.

¹³ Ks. Riionheimo (1998). Olen myös keskustellut näistä asioista Riionheimon kanssa, ja ajatus on hänen. Kaiken kaikkiaan asia sisältää yllättävän kompleksisia aineksia.

Katakombien juutalaiset piirtokirjoitukset on siis maalattu tai raaputettu laastiin (Leon, 1954, 268). Kirjoituksissa on käytetty kreikkaa, latinaa ja hepreaa ja vierekkäiset hautakirjoitukset voivat olla kaikkia näitä kieliä, tosin niin, että heprean käyttö rajoittuu tiettyihin juutalaisuuden kuuluviin fraaseihin ja tervehdyksiin, kuten *shalom*. Joissakin tapauksissa *shalom* on kirjoitettu ikään kuin *alef* olisi /a/ eikä glottaaliklusiili. Tämä osoittaa sen, että kieltä ei osattu kovin hyvin. *Alefsi*-jaitsi aakkosissa ensimmäisenä kuten *alfa*, joten on helppo ymmärtää, että ne menivät kieltä osaamattomalla sekaisin. On myös muistettava, että hepreaa ei enää puhuttu äidinkielenä tähän aikaan. Piirtokirjoitusten kokonaismäärä on 74.

4. ANALYYSIÄ

Aikaisemman teoreettisen pohdinnan valaistumiseksi otan aluksi yhden kiintoisan tekstin esimerkiksi. (Kursiivilla kirjoitettu on varmasti kreikkaa).

9. τῶφος Βερωνικενίς πρεσβιτερες
(*tafos* Beronikenis presbiteres
Hauta Beroniken presbyteerin
ετ φιλία Ἰωσητις (JWWE I 59).
et filia Iosetis) (LKleks)
ja tytär Joseksen

'Presbyteeri Beroniken, Joseksen tyttären
hauta'

Teksti on siis kirjoitettu kreikkalaisilla kirjaimilla. Vainajan nimi oli Beronike (se on sama kuin Berenice, (Solin, 2000) ja se on tekstissä genetiivissä, joka on muodostettu latinalaisella päätteellä *-enis*, niin että taivutusparadigma noudattaa deklinaatiota nom. *-e*, gen. *-enis*. Tämä taivutustapa oli yleinen. Leumann (1977, 459–460) selittää sen muodostuneen analogisesti kreikan taivutustyyppin

-on, -onos mukaan, joka lainautui latinaan muotoon -o, -onis. Samaa deklinaatiota -o, -onis käytettiin latinassa myös feminiinisten -o-päätteisten (gen. -ous) kreikkalaisten nimien taivutuksessa (*Calypso, -onis*). Tämä malli oli todennäköisesti mielessä myös kreikkassa toisella tavalla taipuvien naisten nimien latinalaisessa taivutuksessa, joka antoi latinaan mallin *Nice, Nicenis*; (kreikassa *Nike, Nikes*). On kuitenkin todettava, että nimillä oli piirtokirjoitusten kielessä useita kontekstivapaita taivutusvariantteja. Esimerkiksi yllämainittua urheiluvaatemerkkiä voitiin taivuttaa genetiivissä ainakin kolmella eri tavalla epigrafisessa latinassa. Taivutukseen kuuluivat muodot *Nice*, joka muistuttaa latinan 1. deklinaation genetiiviä -ae (= [e:]), kreikkalainen malli *Nices* sekä edellä mainittu *Nicenis* (*Liviae Nicenis ornatrix* CIL VI 4717). Sen sijaan muoto *Niceni* tekstissä CIL VI 5454: *Niceni [...]suae b m Noviaes Niceni fecit* (Nikeen tytär) on todennäköisimmin ajateltava genetiiviksi, josta loppu <s> on pudonnut pois.

Kreikan epsilon (= /e/) käytetään historiallisesti pitkän vokaalin /e:/:n merkinä päätteisessä -enis. Sen käyttö heijastaa kvantiteetin katoa molemmissa kielissä. Tämä näkyy myös graafisessa variaatiossa, jota historiallisesti pitkän /e:/:n kirjoittamisessa näkyy Venusiassa (ks. alla).

Beronike oli uskonnolliselta arvoltaan *presbytera*. Tekstissä tämä merkitsee sitä, että sana *presbiteres* (πρεσβιτερες) edustaa myös genetiiviä. *Iotan* valitseminen alkuperäisen *ypsilonin* sijaan viittaa siihen, että foneettinen ero näiden grafeemien edustamien foneemien välillä ei ollut enää selvä, koska /y/ nousi kohti /i/:tä. Historiallinen, nykykreikassa esiintyvä muutos vakiintui ilmeisesti juuri tekstin kirjoittamisen aikoina. Feminiinin genetiivin päätte -es (=aes? vrt. Noviaes yllä) oli melkoisen yleinen epigrafisessa latinassa, mutta se on myös kreikkalainen genetiivin

päätte. Kreikan interferenssi on mahdollisesti aiheuttanut variaation -ae, -aes ja -es (Leumann, 1977, 419), mutta koska tällainen -(a)es-päätteinen genetiivi oli produktiivinen epigrafisessa latinassa ja sitä tavattiin jo hyvin varhain, tasavallan aikanaikin nimissä, sitä ei ole syytä pitää kreikan vaikutuksena tässä nimenomaisessa tekstissä. Se on sen sijaan ollut aktuehllinen variantti latinassa jo kauan aikaa tiettyjen alempien sosiaaliluokkien kielessä. Venusian materiaalista voidaan tavitaa se monin paikoin myös latinaksi kirjoitetuissa teksteissä, kuten esimerkiksi (*JTWE I 90*):

10) *hic requiscet Gesua cum oxore sua*
Tässä lepää Gesua kanssa vaimon -nsa
Agnella. et Gesua fuet filius
Agnellan. Ja Gesua oli poika
Marcelli, et Annes nepos
Marcelluksen ja Annan pojanpoika
p(atris) p(atrum) Marc<e>lli et
isän isien Marcelluksen ja
mortuos est ann(is) p(lus)
kuollut on vuot(iaana) enemmän
m(inus) LX et Agnella oxor
vähemmän 60 ja Agnella vaimo
Gesues fuet, filia Iositis et
Gesuan oli, tytär Joseksen ja
Maries et nepos
Marian ja lapsenlapsi
Sarmatanis p(atris) p(atrum) et
Sarmataan isän isien ja
mortua est ann(is) pl(us)
kuollut on vuotiaana enemmän
m(inus) XLIII
vähemmän 44

'Tässä lepää Gesua yhdessä vaimonsa Agnellan kanssa. Gesua oli Marcelluksen ja Annan poika ja isien isän Marcelluksen pojanpoika ja hän kuoli noin 60-vuotiaana. Agnella oli Gesuan vaimo, Joseksen ja Marian tytär ja isien isän Sarmataan lapsenlapsi ja hän kuoli noin 44-vuotiaana'.

Esimerkki 9 on ensinäkemältä kovin sotkuis-ta kieltä. Nimi *Ioses* (gen. *Iosetis*) taivutetaan lähes samalla tavalla genetiiviin (*Iositis*) latinalaisessa esimerkissä 10 (ks. Leumann, 1977, 460). Vokaalien /i/ ja /e/ sekaantumisen grafiassa on Venusiassa yleistä. Nominatiivi *filia/φιλια* odotetun genetiivin sijasta on suhteellisen yleinen piirtokirjoitusten anakoluutti (ks. myös Leon, 1960, 86). Kaikki tämä osoittaa käsittääkseni sen, että tekstin matriisikieli on latina, vaikka se on kirjoitettu kreikkalaisin kirjaimin. Ainoa selkeästi kreikkalainen piirre tekstissä on lainasana *táfos* 'hauta'.¹⁴

Minkälaisesta kreikan ja latinan kontaktista siis oikeastaan on kyse? Voidaan varmastitodeta, että ainakin osa Venusian juutalaisen seurakunnan jäsenistä oli jotenkin kreikan kielen taitoista, mutta olivatko henkilöt kaksikielisiä vai eivät? Mikäli he todella olivat kaksikielisiä, on pohdittava lisäksi käsitystä kielen vaihtamisesta kreikasta latinaan. Olisiko mahdollista löytää lingvistisiä perusteluja kielen vaihtamiselle?

Jos lähdetään liikkeelle oletuksesta, että kreikka oli L1 Venusian juutalaisten keskuudessa ja henkilöt olivat vaihtamassa latinaan, joudutaan kompleksiseen tilanteeseen. Ensinnäkin juutalaisessa seurakunnassa vallitsi ryhmäsidonnaisuus kreikkoineen ja toisaalta oli olemassa ryhmän suhde ulkoiseen, latinaa puhuvaan maailmaan. Tällaisessa tilanteessa perinteiset analyysimallit eivät tunnu toimivan (ks. esim. Thomason & Kaufman, 1988, 50, taulukko 3). Onko kysymyksessä kielenvaihto vai ei? Otetaan vielä esimerkki:

11 τάφος Μαννινες πρεσβιτερες
(*táfos* Mannines presbiteres
hauta Manninan presbyteerin
τιγότερ Λονγινι πατερις,
tigater Longini pateris,
tytär Longinuksen isän,
ινγόνιν Φαοστινι πατερις
ingonin Faostini pateris
lapsenlapsi Faustinuksen isän
ἐτ[ὼ]ν λη' (JWEI 62). (KLMorf+fon)
et[o]n le')
vuotiaana 38

'Presbyteeri Manninan, isä Longinuksen tytären, isä Faustinuksen pojantytären hauta. Hän kuoli 38-vuotiaana.'

Kielenvaihtotilanteessa latinaan tällaisessa tapauksessa löydämme vain vähän apua kontaktilingvistiikan teorian kehittelystä (Thomason & Kaufman, 1988, 119–121). Teksteistä voidaan poimia joitakin kreikkalaisia juutalaiseen uskoon kuuluvia termejä. Kreikkalaisilla kirjaimilla kirjoitetuissa teksteissä on latinalaisia taivutusmorfeemeja (Longini, Faostin-i, pater-is) ja muutamia latinasta peräisin olevia fonologisia tai morfofonologisia interferenssipiirteitä, kuten sanassa *tigater* (nom.), jossa kreikan soinniton dentaalifrikatiivi [θ] on korvattu latinalle tyypillisellä dentaalikkusiililla [t], ja sanassa *ingonin* (s.o. *eggónion*), jossa on kirjoitettu latinan prefiksi *in* kreikan vastaavan prefiksi *en* sijasta. Nämä piirteet ovat todennäköisesti latinan interferenssiä. Ne eivät ole ehkä todistuksia kielen vaihdosta kreikasta latinaan, vaan pikemminkin elementtejä, joissa latinan vaikutus johtuu puutteellisesti opitusta kreikan taidosta. Asia on kuitenkin hankala. Otetaan vielä muutama esimerkki.

Latinan /u/ on kirjoitettu *omikronilla* nimessä *Faustinus*, ja feminiinin genetiivi on *-es*-päätteinen (vrt. yllä). Päätteen kirjoittamisessa esiintyy graafista variaatiota (Man-

¹⁴ Vrt. ns. Matrix Language Frame model, Myers-Scotton 1993.

nines/Μορννινες, presbiteres/πρεσβιτερες, Fastines/Φαστινης, nipies/νιπιης). Genetiivin *presbiteres* jälkeen seuraa anakoluutti, kuten monissa muissakin teksteissä, ja *tigater* on genetiivin sijasta nominatiivissa kuten *filia* esimerkissä 9. Kaikkia mainittuja piirteitä esiintyy useammin kuin kerran, mikä viittaa siihen, että ne eivät ole pelkkiä roska-laattikovirheitä (vrt. Lass, 1997, 62). Teksteissä olevat interferenssipiirteet ovat leksi-kaalisia, fonologisia ja morfologisia. Voidaan kuitenkin olettaa, että latina ei sekoitu eikä sekaannu kreikkaan. Sen sijaan latinassa esiintyy satunnaisesti kreikasta peräisin olevia elementtejä. Tämä tuntuisi viittaavan siihen, että kreikka ei ollut L1 josta vaihdetaan L2:een, latinaan.

Toisaalta jos kreikka oli L2, voisimme Thomasoniin ja Kaufmantiin nojautuen etsiä pysyväisluonteista latinan interferenssiä. Vastaavaa latinan vaikutusta olettaisi löytyvän myös sellaisessa tapauksessa, jossa kreikka on sakraalitarkoituksessa käytetty attritoituva vieras kieli (ks. Kaufman & Aronoff, 1991, 204 L2:n osalta). Ongelmana on se, että aineisto on rajallinen ja pieni. Lisäksi tekstit ovat luonteeltaan hyvin stereotyyppisiä. Osassa teksteistä on kuitenkin voimakasta morfologista ja mahdollisesti jonkin verran fonologista latinan vaikutusta, kun taas osa niistä on aivan muiden juutalaisten hautakirjoitusten mallin mukaista kreikkaa, jossa ei ole minkäänlaista vaikutusta latinasta. Voimakkaasti latinan kaltaisissa teksteissä on koodinvaihtoa kreikkaan, mutta kyseessä ovat aina juutalaiset uskonnolliset termit tai sana hauta. Tekemäni analyysi näyttäisi osoittavan, että latina oli ainakin tällaisten tekstien kirjoittajien äidinkieli. Tämän perusteella ei kuitenkaan voi yleistää Venusian kielitilannetta, sillä monissa tapauksissa kyseessä voivat olla yksittäiset, tiettyyn henkilöön tai perheeseen liittyvät ilmiöt, jotka eivät koske koko seurakuntaa. Varmana voi-

daan kuitenkin pitää sitä, että kreikka oli ainakin traditionaalinen kulttikieli, jota seurakunnan jäsenet yrittivät käyttää parhaan kykynsä mukaan. On kuitenkin mahdollista ja jopa todennäköistä, että se ei ollut yhdenkään venusialaisen juutalaisen äidinkieli. Ajan kuluessa kreikan käyttö attritoitui eikä sitä lopulta osattu enää ollenkaan. Tässä vaiheessa hautakirjoitukset kirjoitettiin kokonaan latinaksi.

Pohjaa esittämälleni ajatukselle voisi saada tutkimalla vielä latinalaisin kirjaimin kirjoitettuja tekstejä, jotka ovat suurinpiirtein samanaikaisia kuin yllä tutkimani kreikkalaiset. Otan tarkemman tutkimuksen kohteeksi kaksi tekstiä. Ensimmäinen niistä on lyhyt yksinkertainen hautakirjoitus (JTWEL 63):

12 *Hic requescet Alexsanra pateressa*
Tässä lepää Alexanra isätär,
qui v[ix]it anoro plus
joka eli vuosia enemmän
m[inus --] שָׁלוֹם (LHeleks)
v[ähemmän?]. Shalom

'Tässä lepää isätär Aleksandra, joka eli noin ? vuotta. Rauha.'

No. 12 on ainoa latinalaisin kirjaimin kirjoitettu hautakirjoitus arcosoliumista D2 ja Noy seuraten Mommsenia ajoittaa sen myöhäisemmäksi kuin tekstin 11, joka on peräisin samasta haudasta, joka tarkasti ottaen on hauta no 8. Ajoituksen erillaisuuteen ei ole mitään syytä. Kirjoituksessa on muutamia morfofonologisia erityispiirteitä, mutta muuten se edustaa melko hyvin sellaista variaatiota, jota voisi odottaakin tämän ajan teksteissä. Muoto *requescet* ei ole kovinkaan yleinen, mutta tällä verbillä kuten sen kanta muodolla *quiescere* on niin vaikea kirjoitusasu, että sen oikeinkirjoitus tuotti lähes ylitsepääsemättömiä vaikeuksia muille kuin hyvin koulutetuille. Sen vuoksi siitä esiintyy

erittäin runsaasti graafista variaatiota (vrt. esim. Solin, 1984, 141).

Genetiivi *anoro* on suhteellisen yleinen latinan substandardien piirtokirjoitusten variantti standardin *annorum* sijasta. Historiallisesti dokumentoidun loppunasaalin kadon jälkeen tapahtui muutos /u/ → /o/ italian historiallisen fonologian tunnettujen sääntöjen mukaisesti. Usein kuitenkin sellaisissa latinalaisissa teksteissä, jotka on kirjoitettu kreikkalaisilla kirjaimilla, tavataan genetiiviä muodossa *an(n)oron*, jossa kreikan normaalin monikon genetiivin päätte *-on* on saattanut vaikuttaa kirjoitusmuotoon, koska tällainen genetiivimuoto oli visuaalisesti tutun näköinen. Morfologinen interferenssi kreikasta sen sijaan ei ole mielestäni todennäköistä, mutta kyseessä on jälleen kerran ongelma siitä, miten morfologisesti kompleksiset sukukielet varastoituvat ihmisen mielessä (ks. Riionheimo, 1998). Syntaktisesti lauseessa odottaisi akkusatiivia tai ablatiivia genetiivin sijasta yhdessä *vixit*-verbin kanssa käytettynä, mutta genetiivin käytöstä vastaavassa tilanteessa on kuitenkin runsaasti latinalaisia esimerkkejä, ja tapa on varsin vanha, joten se ei ole kreikan vaikutusta.

Pateressa on feminiininen versio sanasta *pater*, joka on näissä teksteissä juutalainen uskonnollinen virka. Noy kääntää sen 'fatheress', jolloin isätär voisi olla sopiva suomalainen vastine. Relatiivipronominin maskuliini *qui* feminiinin *quae* sijasta oli myös suhteellisen tavallista myöhäisessä latinassa ja maskuliinin käytöstä feminiin sijaan on itse asiassa jo varhaisia esimerkkejä ensimmäiseltä vuosisadalta (Adams, 1995, 101). Se tarkoittaa, että *qui* muotoa alettiin käyttää kummastakin suvusta jo varhain, mikä ennakoii romaanisten kielten käyttöä.

Esimerkkini no. 13 on työstetyin ja merkittävin juutalainen latinankielinen hautauskirjoitus Venusiasta ja siinä on hyvin mielenkiintoisia kielellisiä piirteitä.¹⁵

13 *hic ciscued Faustina filia Faustini*

Tässä lepää Faustina tytär Faustinuksen *pat(ris), annorum quattuordecim* isän, vuosia 14

mn̄nsurum quinque, que fuet unica kuukausia viisi joka oli ainoa *parenturum, quei dixerunt* vanhempien jolle lauloivat *tr̄n̄nus duo apostuli et* valituslauluja kaksi apostolia ja *duo rebbites et satis grandem dolurem* kaksi rabbia ja hyvin suuren surun *fecet parentibus et lagremas cibitati.* teki vanhemmille ja kyyneliä

kaupungille

נח נפש שלום // משכה של פוסטינה

Faustinan lepopaikka. Levätköön hänen sielunsa Shalom!

que fuet pronepus

joka oli lapsenlapsenlapsi

Faustini pat(ris) et nepus

Faustinuksen isän ja lapsenlapsi

Biti et, Acelli qui fuerunt

Vituksen ja Aselluksen jotka olivat

maiures cibitatis. (JIWE I 86).

vanhimpia kaupungille ◁

(LKleks+graf+He)

”Tässä lepää isä Faustinuksen ainoa tytär, joka oli kuollessaan 14 vuotta ja 5 kuukautta. Kaksi apostolia ja kaksi rabbia lauloivat valituslauluja hänen kunniakseen ja hänen vanhempansa surivat suuresti ja kaupunki itki häntä. Hän oli myös isä Faustinuksen lapsenlapsenlapsi ja kaupungin johtomiesten Vituksen ja Aselluksen lapsenlapsi/veljentytär.”

¹⁵ J.N. Adams on käsitellyt tätä tekstiä tulevassa antiikin kaksikielisyyttä käsittelevässä kirjassaan, mutta en ole lukenut hänen kommenttejaan. Hän on kuitenkin kirjoitaneet vaihtanut ajatuksia kanssani. Ks myös Williams 1999, 47–48.

Kreikan sana *threnos* 'hymni, hautajaislaulu' on lainattu sellaisenaan ja sen /e:/ on kirjoitettu kreikkalaisella *etalla*. Vaikuttaa siltä, että kirjoittaja ei osannut kirjoittaa tätä foneemia latalaisilla kirjaimilla, joten häneltä lipsahti tuttu kreikkalainen kirjain. Koska hän valitsi saman kirjaimen myös sanaan *mensurum*, hän ajatteli luultavasti samaa foneemia. Kreikkalainen kirjain (ns. lunaarinen sigma c) on lipsahtanut myös nimeen Asellus. Tämä merkitsee ehkä sitä, että kirjoittaja oli enemmän kotonaan kreikkalaisen kirjoituksen parissa kuin latalaisen, ja että hän oli tämän vuoksi ammattimainen juutalainen kirjuri, joka oli tullut kahden apostolin ja kahden rabbin mukana Venusiaan.¹⁶ Hautakirjoituksen sisältö ja siinä esiintyvien henkilöiden korkea asema tukee voimakkaasti tätä hypoteesia. Kirjoituksessa käytetään kreikan *etaa* historiallisesti pitkän /e:/:n merkkinä kaksi kertaa, mutta ei säännöllisesti. Kun verrataan kumpaakin tekstiä (12 ja 13) huomataan, että niissä on paljon variaatiota kirjoitettaessa /i/ ja /e/ -foneemeja eli tavataan grafeemit <e> – <η> – <i>: Μαννίνες, πρεσβύτερες, Φαστίνης, νιπίης (*Mannines, presbyteres, Fastines, nipies*), *lagremas, trhnus, mhnurum, parentebus, fuet* verrattuna standardin vastaaviin muotoihin: *Manninae, presbyteris, Faustinae, nepies, lacrimas, trenos* tai kreikan mukaisesti *threnous* = [t^hrinus], *mensium, parentibus* ja *fuit*. Kreikan ja latalaisen vokalisaation keskeiset historialliset muutokset on periaatteessa hyvin dokumentoitu jo vuosikymmeniä sitten, mutta jos kirjoittajat eivät olleet kielen äidinkielenpuhujia, on mahdollista, että fonologiset syyt eivät ole vaikuttaneet kirjoitusasuun niin paljon kuin kömmähdykset, jotka ovat johtuneet puutteellisesta asianomaisen kielen

taidosta. Hautakirjoituksessa 13 on joitakin fonologisesti erityisen kiinnostavia piirteitä. Ensinnäkin on mahdotonta sanoa, edustaa-ko muoto *trenus* latalain vai kreikan mukaisesta monikon akkusatiivia, jotka olivat standardin mukaan siis L -os ja K -ous (= [u:s]). Mikäli muodot ovat ääntyneet lähes samalla tavalla, on mahdollista, että puhuja analysoi päätteen samaksi. Muodot *dolurem, maiures, parenturum* ja *mensurum* ovat mielenkiintoisia, koska niissä kirjoitetaan säännöllisesti <u> <o>:n sijasta paikassa, jossa on ollut historiallisesti pitkä, painollinen /o:/. Lyhyt u ja pitkä o sulautuivat kyllä keskenään yhteen ja se aiheutti lukuisia oikeinkirjoitusongelmia standardia ajatellen (Adams, 1995, 91–92), mutta nämä tapaukset ovat päinvastaisia, ja on outoa, että historiallisesti pitkä /o:/ näyttäisi ääntyvän [u]:na Venusiassa. Tätä on yleensä pidetty hyvin myöhäisenä ilmiönä, joka aktuaalistui vasta merovinkiaikana (Väänänen, 1981, 36). Olisikin houkuttelevaa nähdä tässä paikallismurteeseen kuuluva piirre, joka voisi olla jopa vanhaa oskin substraktivaikutusta. Kreikasta tämä piirre ei ole tullut, mutta se voi olla omalla tavallaan tekemässä mahdolliseksi yllä mainitun monikon akkusatiivin sulautumista.

Klusiilien soinnillistuminen sonanttien /r/ ja /l/ edellä on historiallisesti dokumentoitu substandardin latalain piirre, joka on johtanut myös osittaiseen kielen muutokseen (Väänänen, 1981, 56–57), mutta se ei ole ollenkaan tyypillistä substandardille kreikalle. Soinnillistumisen kronologiaa latalaisessa ei voi täsmentää, mutta prosessi on alkanut jo varhaisella keisariajalla. Se yleistyy kuitenkin paljon myöhemmin ja alkaa laajamittaisemmin näkyä 400-luvun alussa (Väänänen, 1982, 57). Näin ollen *lagremas* edustaa latalain historiaan kuuluva normaalia muutosta (vrt. italian variaatio *lacrima / lagrima*). Kannattaa myös huomata sinnikäs painottoman /i/:n kirjoittaminen <e>:llä sanoissa *fuet, fe-*

¹⁶ Kirjoitus on mielenkiintoinen myös kulttuuriselta sisällöltään, mutta siihenkin liittyy monia ongelmia, ks. Colafemmina 1980, 24.

cet, parentibus, lagremas (fuit, fecit, parentibus, lacrimas)). Joissakin puhutuissa rekistereissä /i/ lausuttiin ilmeisesti melko avoimesti. Tämä tulee esiin jo varhain, ja Cicero pitää sitä erityisen maalaisena tapana (Cic. De orat. 3.46).¹⁷

Loppunasaalin kirjoittaminen sanoissa *grandem dolurem* heijastaa traditionaalista oikeinkirjoitusta, mutta tässä yhteydessä se on lähes hyperkorrektia, sillä sama sanapari on kirjoitettu ajan käytännön mukaan *dolore grande* toisessa hautakirjoituksessa (JIWEI, 67) samoin kuin *quattuordecim* tässä käsitteillä olevassa tekstissä. Sanojen *nepus* ja *pro-nepus* lopputavussa oleva <u> standardin <o>:n sijasta (= /o:/) voi heijastaa samaa sulkeutumista, josta jo yllä mainitsin, vaikkakin painottomassa tavussa, mutta toisaalta se voi olla morfologinenkin muutos, jolloin kolmannesta deklinaatiosta on tullut läpinäkyvämpi toinen deklinaatio. Se ei ole johtanut pysyvään historialliseen muutokseen, mikäli sana analysoidaan toiseen deklinaatioon kuuluvaksi.

Otan vielä esille toisen morfologiaan liittyvän piirteen. Standardista poikkeavat muodot *quei* (*cui* tai *qui*), *mensurum* (*mensium*), *parenturum* (*parentum*) voivat johtua epätäydellisestä oppimisesta, mutta ne voivat olla sisäistäkin kehitystä. Joka tapauksessa muodot ovat läpinäkyvämpiä kuin niiden standardimukaiset kolmannen deklinaation taivutusmuodot, sillä toinen deklinaatio on latinassa säännöllisempi ja normatiivisempi kuin kolmas, ja pyrkimys säännönmukaisuuteen on voinut luoda näiden sanojen toisen deklinaation mukaisen taivutuk-

sen. Tällaisesta on melko paljon esimerkkejä (Leumann, 1977, 452). Todennäköisesti muodot on luotu analogian avulla. Koska on olemassa standardin mukaiset *liberorum* (lapsien) ja *annorum* (vuosien), niin analogisesti saadaan myös *parentorum* (vanhempien) ja *mentorum* (kuukausien). On kuitenkin huomattava, että mainitut muodot eivät ole johtaneet historialliseen muutokseen, vaan sanat ovat säilyneet kolmannessa deklinaatiossa kehittyessään roomaisten kielten sanoiksi. Kyseessä on siis variaatio yksittäisissä sijamuodoissa.

Kaiken kaikkiaan tekstissä 13 esiintyy vain vähäistä kreikan interferenssiä, joka voidaan selittää kirjoittajan tottumuksella kirjoittaa kreikkaa. Muuten teksti edustaa substandardia latinaa, jossa on äidinkielenpuhujalle tyypillisiä piirteitä. On mahdollista, että teksti on kirjoitettu suullisesta sanelusta.

5. YHTEENVETO

On tärkeää tehdä ero eri tyyppisen interferenssin välillä tutkittaessa kirjoitettua kieltä. Jokainen kirjoitettu dokumentti olisi pyrittävä analysoimaan omassa sosiaalisessa ja historiallisessa kontekstissaan. On aivan ilmeistä, että monia kaksikielisyyteen kuuluvia kielellisiä piirteitä tavataan kreikkalaisissa ja latinalaisissa piirtokirjoituksissa ja ne voidaan systematisoida ja analysoida suhteellisen tarkasti. Joskus kirjallisessa dokumentissa esiintyvät kielikontaktista kertovat piirteet saattavat muistuttaa läheisesti puheessa esiintyviä koodin sekoittumisia tai sekaantumisia. Eräät analysoimani juutalaiset hautakirjoitukset näyttäisivät edustavan tällaisia sekakoodeja kirjoitetussa muodossa, mutta on erittäin epätodennäköistä, että näissä kirjoituksissa olevat piirteet heijastaisivat mitään puhuttua rekisteriä. Sen sijaan ne kertonevat yrityksestä kirjoittaa opittua vierasta

¹⁷ *Qua re Cotta noster, cuius tu illa lata, Sulpici, non numquam imitaris, ut iota litteram tollas et E plenissimum dicas, non mihi oratores antiquos, sed messorum videtur imitari.* "Siksi Cottamme, jonka leveitä vokaaleja sinä, Sulpicius, usein matkit, niin että korvaat i-kirjaimen ja sanot hyvin selkeän e:n, ei näytä minusta matkivan vanhoja puhujia vaan maatyöläisiä."

kieltä suhteellisen alkeellisilla taidoilla. Koodinvaihtoa esiintyy sellaisissa tapauksissa, joissa käytetään rituaalisanaosta, ja kielellinen analyysi viittaa vahvasti siihen, että myös juutalaisen puheyhteisön kieli oli latina. Morfologinen ja fonologinen interferenssi latinasta kreikkaan on eräissä kirjoituksissa voimakasta. Se tuo mieleen latinankielen, jota yritetään kirjaimien ja muutamien lainasanojen avulla vääntää väkisin kreikaksi. Tämä viittaa siihen, että kreikka oli opittu rituaalikieli, jota ei puhuttu, mutta jota käytettiin esimerkiksi pyhien tekstien resitoinnissa. Toisaalta joidenkin latinan ja kreikan taivutusmorfeemien fonologinen kehitys on ollut sellainen, että ne ovat foneettisesti olleet ilmeisesti identtiset tai ainakin hyvin lähellä toisiaan. Tällaisissa tapauksissa on vaikea sanoa, tekikö puhuja niiden välillä eron vai katsoiko hän niiden olevan sama morfeemi kummassakin kielessä, koska ne toimivat myös samassa funktiossa.

Venusian juutalaisten hautakirjoitusten joukossa on katakombissa olevan sijaintinsa perusteella ajoitettuja varhaisempia kirjoituksia, jotka on kirjoitettu sellaisella kreikkalaisella varieteetilla, joka ei juuri poikkea muualla kirjoitetuista juutalaisten kreikkalaisista hautakirjoituksista, ja olisi houkuttelevaa tulkita asia niin, että kreikka oli tämän ajan kirjoittajien L1. En kuitenkaan ole vakuuttunut, että näin olisi, vaan katsoisin sen pikemminkin osoittavan, että rituaalisen kreikan taito oli parempi. On toki otettava sekä huomioon, että juutalaisyhteisössä saattoi asua kaksikielisiäkin henkilöitä ja siellä saattoi viettää aikaansa jopa pelkästään kreikankielisiä vieraita. Kuitenkin seurakunnan nimenanto viittaa syvästi latalaiseen perinteeseen. Kaikki kielelliset erikoisuudet on mahdollista selittää niin, että kirjoituksissa yritettiin yhdistää perinteisiä kreikkalaisia sanoja ja hautafraseja uusiksi kreikankielisiksi hautakirjoituksiksi, mutta ajan mittaan

tämä onnistui yhä huonommin ja varsinkin morfologiassa muodot menivät sekaisin. En ole löytänyt mitään sellaista, jonka avulla voitaisiin todistaa, että juutalaisten piirissä tapahtui kielen vaihto kreikasta latinaksi. Sen sijaan eräät piirteet voisivat viittata siihen, että seurakunnan pääkieli oli aina latina.

LYHENNYKSET

- Diehl* = Diehl, E. (1961), *Inscriptiones Latinae Christianae veteres I–III*. (Berlin).
B. G. U. = *Aegyptische Urkunden aus den koeniglichen Museen zu Berlin. Griechische Urkunden*
CIL = *Corpus inscriptionum Latinarum*
ICUR = *Inscriptiones Christianae Urbis Romae*
I. G. = *Inscriptiones Graecae*
IGUR = *Inscriptiones Graecae Urbis Romae*
ILS = Dessau, H. (1892–1916), *Inscriptiones Latinae selectae*. (Berlin).
JJWE = D. Noy (1993; 1995), *Jewish Inscriptions of the Western Europe I and II*. (Cambridge).

KIRJALLISUUS

- Adams, J.N. (1977). *The Vulgar Latin of the Letters Claudius Terentianus* (P. Mich. VIII 467–72). (Manchester).
 Adams, J.N. (1995). The Language of the Vindolanda Writing Tablets: an Interim Report' *JRS*, 85, 86–134.
 Ameling, W. (1983). *Herodes Atticus I–II* (Subsidia epigraphica XI) (Hildesheim).
 Appel, R. & Muysken, P. (1987). *Language Contact and Bilingualism*. (London).
 Auer, P. (1998). Bilingual Conversation Revisited. Teoksessa P. Auer (toim.), *Code-switching in Conversation. Language, Interaction and Identity*, 1–24. (London and New York).
 Clauss, M. (2000). The Roman Cult of Mithras: The God and his Mysteries (kääntänyt Richard Gordon). New York.
 Colafranceschi, C. (1975). Un nuovo ipogeo cristiano a Venosa, *Nicolaus* 3, 159–167.

- Colafemmina, C. (1976). Iscrizioni paleocristiane di Venosa, *VerChrist.* 13, 149–165.
- Colafemmina, C. (1980). Insediamenti e condizione degli Ebrei nell'Italia meridionale e insulare. Teoksessa *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 26: Gli Ebrei nell'Alto Medioevo, Spoleto, 30 marzo – 5 aprile 1978: 197–239 (Spoleto).
- Cresci Marrone, G. (1976). Sulla traduzione in alcune epigrafi bilingui latino-greche del periodo augusteo. Teoksessa *Contributi di storia antica in onore di Albino Garzetti*. Pubbl. dell'Ist. di storia antica e scienze ausiliarie dell'Univ. di Genova 14: 315–330 (Genova).
- Dabène, L. & Moore, D. (1995). Bilingual Speech of Migrant People. Teoksessa L. Milroy & P. Muysken (toim.) *One Speaker, Two Languages*. (Cambridge).
- Gardner-Chloros, P. (1995). Code-switching in Community, Regional and National Repertoires: the Myth of the Discreteness of Linguistic Systems. Teoksessa L. Milroy & P. Muysken (toim.) *One Speaker, Two Languages* (Cambridge).
- Gignac, F.T. (1976). *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods*, Vol. I Phonology. (Testi e documenti per lo studio di antichità LV - 1-2). (Milano).
- Gignac, F.T. (1981). *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods*, Vol. II Morphology. (Testi e documenti per lo studio di antichità LV - 1-2). (Milano).
- Grelle, F. (1994). Patroni ebrei in città tardo-antiche. Teoksessa M. Pani ed. *Epigrafia e territorio. Politica e società. Temi di antichità romane* III. (Documenti e Studi 17). (Bari).
- Horrocks, G. (1987). *Greek. A History of the Language and its Speakers*. (London and New York).
- Kajanto, I. (1980). Minderheiten und ihre Sprachen in der Hauptstadt Rom' in *Die Sprachen im Römischen Reich der Kaiserzeit* (Köln – Bonn).
- Lass, Roger (1997). *Historical Linguistics and Language Change*. Cambridge Studies in Linguistics 81. (Cambridge).
- Leiwo, M. (1994). *Neapolitana. A Study of Population and Language in Graeco-Roman Naples*. Comm. Hum. Litt. 102 (Helsinki).
- Leiwo, M. (1995). The Mixed Languages in Roman Inscriptions. Teoksessa *Acta colloquii epigraphici Latini Helsingiae* 3.–6. Sept. 1991 *habiti*. Comm. Hum. Litt. 104: 293–301 (Helsinki).
- Leiwo, M. (painossa). From Contact to Mixture. Bilingual Inscriptions from Italy. Teoksessa J. N. Adams, S.C.R. Swain & M. Janse (toim.) *Bilingualism in Ancient Society: Language Contact and the Written Text*. Oxford
- Leiwo, M. (tulossa). Greek or Latin, or something in between? The Jews of Venusia and their Language. Teoksessa *Latin vulgaire – latin tardif. Actes du VIe Colloque international sur le latin vulgaire et tardif. Helsinki* 29.8.–2.9. 2000.
- Leon, H. (1954). The Jews of Venusia. *The Jewish Quarterly Review*, 44, 267–284.
- Leon, H. (1960). *The Jews of Ancient Rome*. (Philadelphia).
- Leumann, M. (1977). *Lateinische Laut- und Formenlehre*. (München).
- Mayser, E. (1926). *Grammatik der Griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit*, Band II, 1. Satzlehre. (Berlin und Leipzig).
- Milroy, L. & Muysken, P. (toim.) (1995). *One Speaker, Two Languages. Cross-disciplinary perspectives on code-switching*. (Cambridge).
- Myers-Scotton, C. (1993). *Duelling Languages: Grammatical Structure in Code-switching*. (Oxford).
- Noy, D. (1997). Writing in tongues: the Use of Greek, Latin and Hebrew in Jewish Inscriptions from Roman Italy. *Journal of Jewish Studies*, 48, 300–311.
- Riionheimo, Helka (1998). Morphological Attrition and Interference in Language Contact: Sketching a Framework. Teoksessa J. Niemi, T. Odlin & J. Heikkinen (toim.), *Language Contact, Variation and Change*: 246–268 (Joensuu).
- Romaine, S. (1988). *Pidgin and Creole Languages*. (London and New York).
- Saari, M. (1989). 'Kodbyte och lån'. Teoksessa *Folkmålsstudier. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi*: 197–209 (Åbo).
- Salvatore, Mariarosaria (toim.) (1991). *Il Museo Archeologico Nazionale di Venosa*. (Matera).
- Sarhimaa, A. (1999). *Syntactic Transfer, Contact-induced Change, and the Evolution of Bilingual Mixed Codes. Focus on Karelian-Russian Language Alternation*. Studia Fennica Linguistica 9. (Helsinki).

- Solin, H. (1982). *Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch I–III*. (Berlin).
- Solin, H. (1983). Juden und Syrer im westlichen Teil der Römischen Welt. *ANRW*, 29, II.2: 587–789 (Berlin – New York).
- Solin, H. (1984). *Analecta epigraphica. Arctos* 18, 141.
- Solin, H. (2000). Berenike à Veronique. Teokses-sa *PHILOKYPROS, Mélanges de philologie et d'antiquités Grecques et proche-orientales dédiés à la mémoire d'Olivier Masson*. Suplementos a MINOS 16. (Salamanca).
- Thomason, S. G. & Kaufman, T. (1988). *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. (Los Angeles).
- Thomason, S. G. (toim.) (1997). *Contact Languages. A Wider Perspective*. Creole Language Library, Vol. 17 (Amsterdam/Philadelphia).
- Väänänen, V. (1981). *Introduction au Latin vulgaire*³ (Paris).
- Williams, M. (1999). The Jews of Early Byzantine Venusia: the Family of Faustinus I, the Father. *Journal of Jewish Studies*, 50, 1, 38–52.

ASPECTS OF BILINGUALISM IN THE ROMAN WORLD

Martti Leiwo

Department of Classical Philology
University of Helsinki

A typology for distinct Greek-Latin contact features is proposed in the light of epigraphy. The contact is, in addition, studied in Italy through the language transmitted to us by Christian and Jewish communities from the third to the sixth century AD. The basic aim is to study what kind of contact situations can be found from the epigraphic evidence? Three questions are posed: 1) Are there marks of bilingual code-switching and if there are 2) can we find evidence of mixed codes caused by continuous bilingual code switching and 3) is it possible to find traces of language shift among speakers of Christian and Jewish communities.

Venusia on the borders of Apulia and Lucania has been chosen as an example for a closer analysis. It had a large and prominent Jewish community who used Greek, Latin, and Hebrew in their funerary inscriptions.

Sometimes the results of contact resemble those attested in spoken registers, and, for example, code switching is attested. However, each text has to be studied in its own context, and to try to see the reasons for the code switching in the sociopolitical and cultural environment of the texts. Some examples of the Jewish inscriptions even seem to represent a mixed code in a written form, but it is very improbable that this mixed code is a reflection of any spoken register, but rather an attempt to write one language with only rudimentary skills.

Keywords: language contact, bilingualism, Greek, Latin, inscriptions